

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1993

УСПАДКУВАННЯ В КУЛЬТУРІ ЯК ПРОБЛЕМА
У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ*
/XIX - поч. XX ст./

Історія культури в Україні, визначення її місця в системі Захід-Схід, взаємовідношення слов'янських і перш за все культур українського й російського народів - це лише деякі аспекти культурософії, які стали предметом глибокого аналізу в творчості М. Драгоманова, І. Франка, О. Потебні, І. Огієнка, М. Грушевського та інших мислителів. Визначаючи тенденцію культурно-історичного розвитку української нації, М. Драгоманов осмислював проблему успадкування в культурі як "по вертикалі", так і "по горизонталі". На його думку, культурно-історична спадкоємність в розвитку України ніколи не переривалась, незважаючи на вчинений татарами погром. Та культура, яка носить ймення "Малоросія", є прямою спадкоємницею Київської Русі - колиски всього руського світу. Драгоманов зауважував, що деякі історики і культурологи досить часто пояснюють високий рівень культури України тільки культурними з'ясуваннями, зробленими нею у Візантії та у південно-західних слов'ян /XI-XIII ст./, латино-польськими впливами /XVI-XVIII ст./. Але це поверховий, неісторичний погляд, який не враховує двох чинників. Перший з них полягає в тому, що творцем високорозвиненої культури України є її народ, його характер і, зокрема, його чутливість до цивілізації /тут рано з'явилася писемність, створювалися літописи, співали Боян і автор "Слова о полку Ігореве"/. Друга обставина, яка зумовлювала високий рівень цієї цивілізації, полягає в неперервності просвіти і взаємин з освідченим світом Південної Русі з давніх часів до XVIII ст. Якщо культура України, як вважають дослідники, мала тільки наслідувальний або церковний характер, то чим пояснити той факт, що вона створила такі величні фігури слов'янського просвітництва XVI-XVIII ст., як князі Острозькі, Петро Могила, Дмитро Ростовський, Лазар Баранович, Теофан Прокопович? Чим пояснити, що аж до кінця XVIII ст. культура України випереджала в своєму розвитку культуру Московського царства і вносила свіжий струмінь в стан його цивілізованості?

* Продовження. Початок див.: Культура України: Вип. 2. - Х.: ХДІК, 1994

Пояснити все це можна тільки одним: високим вихідним рівнем народної культури, поезії, фольклору, писемності народу Київської Русі, його здатністю до творчої переробки культурних досягнень інших народів, до збереження і трансляції власних соціокультурних традицій. Збережений протягом багатьох століть високий потенціал культури народу України багато в чому був зумовлений його намаганням відстоювати свою державність, економічну й політичну незалежність. І тільки в ХІІІ ст. Україна, знесилена в боротьбі зі своїми агресивними сусідами, почала поступово відставати в своєму розвитку, особливо в сфері економіки, індустрії, урбанізації.* Ці ж до духовної культури, художньої творчості, побуту, то народ України зберігав високий рівень свого розвитку. Про це, зокрема, свідчать історичні джерела, нотатки багатьох очевидців, закордонних мандрівників, дипломатів.

М. Драгоманов, на відміну від П. Куліша, додержувався більш виваженої позиції у визначенні соціокультурної ролі козацтва в Україні. Погляд на козацтво як на "руїницький" елемент має певний сенс стосовно донсько-уральського козацтва, але не українського. Останнє виконувало функцію захисту власної держави від зазіхань чужоземців, боролось за національну незалежність свого народу. Серед українського козацтва були висококультурні й освічені його представники /Сагайдачний, Хмельницький, Палій/, які контактували з державними людьми, просвітниками, представниками церкви. Запорозька козацька республіка надавала всіляку підтримку розвитку національних культурних центрів, особливо Києву. Ченець і козак, на думку М. Драгоманова, однаково були громадянами своєї землі, однаково служили просвіті, заводили школи, вивчали свою історію, ваймалися поезією /І, с. 22/. Історичним фактом символічного значення було єднання двох великих людей України на початку ХVІ ст. — гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і київського митрополита Петра

* М. Драгоманов зауважував, що татарсько-кримська орда ще у ХІІІ ст. періодично спустошувала степову частину України. "А з другими ж народами, що живуть далеко од степів азіатських, з німцями, французами, англійцями, італійцями таке вже років з тисячу як не случалось. Тим то вони й випередили нас в деякому ремесстві та в науці, бо їм було коли вчитись, сидючи не боязько дома та їздючи по світу. А в нас стало не боязько тільки років сто назад, як забрано Крим та берег Чорного моря". Драгоманов М. Д. Вибране. — ч., 1991. — С. 202/.

Могили. Останній, як відомо, при сприянні запорожців заснував Києво-Могилянську академію.

Відставання України в соціокультурному розвитку як від Заходу, так і певною мірою від імперської Росії дуже хвилювало українську інтелігенцію. В зв'язку з цим М. Драгоманов, критично осмислюючи існуючу ситуацію, розробив програму соціокультурного відродження української нації, прискореного руху культури шляхом культурного прогресу. Одним із гарантів національного відродження українського народу в завоювання державності. Реально оцінюючи той факт, що Україна міцно інтегрована в Російську імперію, М. Драгоманов розробив принцип федералізму "державних" і "недержавних" слов'янських народів як засіб переходу від імперського репресивно-диктаторського, унітарно-централістського способу правління до демократичних, європейських форм державності. Федерація слов'янських народів повинна, за Драгомановим, передбачити місцеве самоуправління, відкрити шлях до соціальних свобод. Такого типу державно-політичне творення забезпечило б свободу національного розвитку за умов активного спілкування націй поміж собою. Поряд з політичною програмою М. Драгоманов створював і програму конструктивної культурної діяльності, яка "підтягувала" б культуру України до загальноєвропейського і світового рівня.

Великоросійські гегемонізм і централізм проявлялися в актах російського уряду, які ніде в світі, окрім Росії, неможливі: адміністративними діями не дозволялось цензорам пропускати до друку українські книги педагогічного змісту; з 1863 року валуєвським циркуляром заборонялось навчання в школах українською мовою. В цьому ж напрямі діяли і церковні кола. Святійший Синод заборонив видання церковних книг, проведення проповідей на "простонародном языкє".

Мова — це "тіло" культури, хранитель традицій, засіб трансляції спадщини від покоління до покоління. Заборонні акції, наруга над національною мовою призводять культуру до стану "колапсу", згасання. Українська інтелігенція після цих варварських актів деякий час не могла вийти з шокового стану, в її середовищі виникали настрої відчаю і песимізму, які нерідко виливались у форму злості й ненависті у ставленні

до Росії і до всього російського загалом. М. Драгоманов називав це явище "москалеїдством". Він аважав, що навіть в умовах заборонних актів "українофілам" необхідно переходити з позиції "плакальників" до активної конструктивно-творчої діяльності, знаходити засоби боротьби з валуєвським циркуляром і його наслідками; в цій боротьбі повинно бути менше страху, а більше такту, наполегливості й праці. Передусім необхідно активно позбуватися ганебного холопства, яке притаманне деяким представникам місцевої пануючої верхівки й інтелігенції. М. Драгоманов звертав увагу на той факт, що найбільш активними поборниками заборонних актів відносно української культури, як не дивно, є не великороси, а саме українці за походженням, холопи за духом, які нехтують своєю культурою, рідною мовою і соромляться своєї належності до української нації. Українцям, де б вони не жили, необхідно бути більшими патріотами, не намагатися прислужувати царям і панам, а працювати на благо, перш за все, свого народу, на ниві своєї культури. Осідість представників національної інтелігенції, розбудова своєї власної господарчої, політичної й духовної основи /"громади"/, проповідь ділом свого національно-культурного духу — ось що необхідно в цих тяжких історичних умовах для виживання української нації, для збереження і розвитку її культури. Україні ніхто не допоможе в боротьбі за її національне і культурне відродження, якщо сама зона не допоможе собі. Навіть більш прогресивний і культурний Захід мовчить в приводу варварських актів царського уряду Росії щодо українського народу і його культури. Байд кість Заходу надає сміливість царському начальству в його антидемократичній національній політиці. Винятком є лише позиція небагатьох демократів, зокрема О. Герцена, який підняв свій голос на захист українського народу. Прогресивній українській громаді треба більше мати "амівної мудрості", активності і підприємливості для дії "в обхід" царських заборон. М. Драгоманов звинуватив її в тому, що вона не використовує ту відносну свободу друку, яку мало українство в Галичині і де необхідно налагодити видання навчальних посібників для шкіл та матеріалів по пропаганді досягнень української культури на Заході і в усьому цивілізованому світі.

Але крім активної пропаганди і конструктивного культурництва на ниві української культури необхідно наполегливо боротися з економічною і політичною автономією України / спочатку в межах тієї ж таки Російської імперії/. Досягти цієї мети можливо не зразу, а поступово, еволюційним шляхом, але саме вирішення цієї справи створить певний ґрунт для культурного розвитку народу, нації, зокрема економічних і політичних передумов для вирішення мовної проблеми. Народ, або так звана "проста людина", не романтик, він скоріше прагматик. Якщо існуюча державна /російська/ мова корисна для нього в соціальному та економічному відношеннях, то він залишає без жалю і мову, і інші елементи свого національного менталітету. Отже, національна мова і культура загалом повинні бути для народу корисними і практично необхідними, тоді він стане активно їх використовувати і пестувати. Увагу М. Драгоманова привертав і той факт, що "обрусение" певної частини населення України - результат політико-економічних чинників, наслідок політики імперської, поліцейської держави, а не намагань "простого" російського народу або прояву його націоналізму. Якби столиця імперії знаходилась не в Петербурзі, а в Києві, то українство стало б державно домінуючим чинником відносно інших народів, а "центр з такою ж методичністю і наполегливістю насаждав би українізацію всередині імперії"...Людей підданого народу, - пише мислитель, - примушують говорити мовою пануючого народу, - це закон повсюдний". /І, с.463/. Разом з тим М. Драгоманов підкреслював варварський характер національної політики царського уряду порівняно з політикою інших імперій /наприклад, Австро-Угорщини/, де ця політика здійснюється більш цивілізовано /в Галичині, яка входила до складу Австро-Угорщини, українське слово не було заборонено/.

Акцентуючи увагу на об'єктивних причинах загрози денационалізації народу, М. Драгоманов все-таки недооцінював суб'єктивний чинник - намагання народу досягти ідеалу національного державного суверенітету, незалежності України. У зв'язку з цим І. Франко вважав, що М. Драгоманов подав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, що ідеали соціальної рівності та ідеї космополітизму заслонили перед його очима "ідеал національної самостійності". Цей ідеал як один

з головних детермінантів розвитку нації М. Драгоманов не виносив "поза межі можливого". І. Франко слушно, на наш погляд, зазначив, що в духовному арсеналі М. Драгоманова не було поняття нації як "чогось органічного і історично кінченного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію і автономну одиницю". А без цього "культуригерство" дуже легко "переміняється на винеродовлення" /2, с. 283, 430, 433/. Отже, і культурне успадкування при такому підході є малоефективним і дійовим.

Загалом М. Драгоманов багато зробив для розвитку концепції успадкування в культурі. Перш за все він виступив як діалектик, мислитель-стратег культурного руху в Україні, гверезо оцінив об'єктивні й суб'єктивні передумови цього руху, реалістично визначив долю України в контексті всеєвропейського і світового соціокультурного процесу. Прогрес української культури він вбачав у двох основних вимірах: по-перше, по лінії збереження і розвитку національних культурних традицій, відродження втрачених забутих і напівзабутих цінностей культури свого народу; по-друге, у напрямі консолідації близьких за своїм походженням слов'янських культур і, зокрема, збагачення української культури за рахунок запозичень культурних надбань як слов'янських, так і інших європейських і світових культур.

Проблема соціокультурного успадкування осмислювалася І. Франком в контексті його філософської концепції культурно-історичного процесу, яку адекватно репрезентує поняття "поступ". І. Франку притаманне діалектичне розуміння цього процесу: поступ в культурі – це єдність надбань і втрат, піднесення і занепад, творіння і нищення, прискорений рух вперед і блукання. Але все ж історія "не знає скоків", оскільки в ній "має місце неперервність і наступність людського буття" /3/. Кulture народів розвиваються нерівномірно в своїх складових частках; одні з них забігають далеко вперед по лінії прогресу, другі держаться середини, треті дуже відстають, четверті знаходять в глухий кут. Ці особливості об'єктивного процесу розвитку культури є вихідними для розробки питань методології соціокультурного успадкування як складового чинника життєтворення українського народу. І. Франко звертав увагу на драматичний характер його соціокультурного розвитку /постійна боротьба з сусідніми народами і державами за незалежність/, на складність у вирішенні питань вироблення культури української нації. Ці "окультурення"

відбувається на "розграниччі" регіонів: Схід-Захід, Північ-Південь. Геополітичний чинник відіграє подвійну роль для України, створює об'єктивні можливості для інтенсивного культурного успадкування "по горизонталі" і разом з тим детермінує безперервні геополітичні акти поневолення України з боку сусідніх держав. Останнє є причиною деформації внутрішнього процесу "окультурення" нації, тобто її розвитку на своїй, власній основі /успадкування "по вертикалі"/.

Звертаючись до молодого національної інтелігенції, І.Франко застерігав її від крайнощів. По-перше, не треба відкидати "старе" в соціокультурному розвитку свого народу, навіть якщо воно приймає з часом форму "забобонів" або "пересудів" /наше "нове" згодом буде "старе" /2, с. 257/. По-друге, помилковою є позиція деяких публіцистів всього українського /зокрема, редакція газети "Правда"/, які, звертаючись до галицької молоді, радять їй "лишити забаву в космополітизм та гру в теорії" і більше звертатися до свого бога, свого краю, свого народу, тобто жити за принципом: "перше треба жити, а потім філософствувати" /2, с.245/. Така позиція стосовно іншої культури як "чужої" /"чужа" поезія, "чужі" науки, усе "не наше"/ веде до самозаминення вітчизняної культури, її ізоляції від європейської і світової культури. Але, як підкреслював І.Франко, без знань філософії, психології, історії літератури неможливий культурний прогрес в Україні. "Нині не ті часи, - пише він, - щоб ми з своїм народом відгородились від Європи китайським муром" /2, с.248/.

У такому контексті І.Франко розглядав питання про ставлення українців до російської культури. Виступаючи проти так званих "русофілів", які звинувачували галицьких українців у ненависті до всього "руського", І.Франко зауважував, що українці ставляться до російської культури як до важливої духовної скарбниці, але водночас вони солідарні з "кращими синами російського народу", які підходять вибірково до своєї спадщини, успадковують істинні цінності, відділяють золоті зерна від полови /2, с. 420-421/.

Важливим стратегічним завданням, яке стоїть перед українською громадою, на думку І.Франка, є відтворення з величезної української етнічної маси "суцільного культурного організму".

Саме така соціокультурна національна структура має бути здатною до успадкування в швидкому темпі "загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остаятися. Щоб відтворити цей "культурний організм, треба мати відповідну багату інфраструктуру національної культури /школи, видавництва, письменство та ін./. Без цього "Україна готова знову опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії /2, с.404/. Але щоб молоде покоління змогло практично реалізувати це завдання, воно повинне "окультурювати" самих себе - здобувати якнайширше знання, нести його до нагору, готувати себе до тяжкої і відповідальної боротьби за громадянську і політичну свободу. Основна точка зору І.Франка полягає в тому, що "окультурення" української нації має відбуватися у двох основних напрямках: окультурення зсередини, тобто прилучення нових поколінь до кращих надбань свого народу - розвитку етносу за рахунок акумуляції власної національної спадщини і оволодіння нею; окультурення ззовні, тобто асиміляція культурних цінностей інокультур за рахунок максимально широких зв'язків українського народу з іншими народами. У боротьбі за виживання як нації культурної /одвічне питання "бути чи не бути"/ українці, особливо молоді покоління, не повинні опускати руки. Спасінням від розпаду в цій боротьбі має стати ідеал "повного, нічим не зв'язаного і не обмежаного /окрім добровільних концепцій, яких вимагає дружнє життя з сусідами/ життя і розвою нації" /2, с. 284/. Це шлях до майбутньої культурної консолідації націй, але він можливий лише за умови, коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів.

Усталеність культурних традицій, збереження і розвиток національної культури, функціонування етнічних спільнот неможливі без збереження і розвитку мови народу - саме до таких висновків дійшли визначні мислителі України О.Потебня й І.Огієнко. Зокрема О.Потебня, спираючись на ідеї німецьких лінгвістів та етнопсихологів /Г.Штайнталя, В.Гумбольдта, Г.Лотце/, висловив думку про те, що мова - це не тільки засіб означення думки, в більшій мірі вона - засіб творення свідомості. Причому, мова може йти про творення свідомості саме даного етносу,

а не іншого. Мова виростає з глибин народного духу, з глибин позасвідомого і базується на домовних елементах свідомості. За думкою О.Потебні, в мові кодуються глибинні пласти національної самосвідомості, культурної самобутності народу. Культурне успадкування, як засіб зв'язку між поколіннями даного народу, можливе лише через мову. Всі інші форми успадкування /матеріальна культура з усім її розмаїттям, різновиди художньої культури/ вторинні по відношенню до мови.

Ці ж думки в культурологічному плані відстоював і І.Огієнко: мова - це форма культурного життя, форма національного буття, душа кожної національності. Мова виступає як певний орган культури, традиції, в ній міститься стара й нова культура, вона є ознакою національного визначення /4, с.239/.

Якщо якась нація хоче панувати над іншою, то, перш за все, воліє заборонити або навіть знищити мову поневоленої нації. Ось чому російські великодержавники називали українську мову "наречием", забороняли і нищили її всякими засобами. Наслідком всіх цих заборон була русифікація, в результаті якої руйнувались українські звичаї, німів народ, падала національна свідомість, історія забувалася, притаманні нації ознаки нищилися. І.Огієнко робить висновки: поки живе мова - житиме й народ як національність. Не стане мови - не стане й національності, вона розпорушиться поміж дужчим народом /4, с.240/.

Отже, денационалізація є результатом таких перетворень в народному житті, за яких традиції народу /а вони втілюються головним чином у мові/ перериваються або дуже послабляються, стають другорядним чинником національного буття. Але, вважає О.Потебня, повністю денационалізувати можна лише окрему особистість як представника нації, весь же народ денационалізувати неможливо, оскільки він знову і знову відроджується саме в мові як засіб національного мислення. Можливе лише ослаблення його культурних традицій через певні мовні утиски. Насильницька політична і культурна асиміляція однієї нації іншою призводить до поступової руйнації однієї з них в залежності від того, яка з цих націй більш культурно розвинена. На наш погляд, можна говорити про те, що існує своєрідна закономірність Гумбольдта - Потебні: народність, що поглинає іншу, сама йде до розпаду в тій мірі, в якій поневолена народність морально сильніша, своєрідніша в культурному плані і чисельніша /5, с.204/. Можна

зробити висновок, що взаємодія національних культур повинна відбуватися на ґрунті рівноправності, взаємоповаги і толерантності. Такий взаємовплив і взаємозбагачення є умовою розвитку кожного з суб'єктів цієї взаємодії.

У центрі уваги О.Потебні, І.Огієнка знаходилося питання співвідношення національної культури і цивілізації. Вони не погоджувалися з думкою слов'янофілів про те, що західна цивілізація пагубно впливає на самобутню культуру Росії і взагалі слов'ян. Навпаки, чим більше культурно розвинений народ, тим більше він має свою "фізіономію", свій дух, специфічний національний тип. Відомий історик української культури Д.Чижевський цінність тієї чи іншої національної культури для людства вбачав не в її схожості з іншими, а в її самобутності. Тому "кожна нація якраз в стовсму своєрідну, оригінальну, у своїй "однобіжності" і обмеженості і має вічне, загальне значення" /6/. І.Огієнко звертає увагу на те, що в XVI-XVII ст. в Україні, на відміну від Московського царства, якому іманентно були притаманні консерватизм і підозрілість до "інородців", широко використовувалися досягнення західної культури, яка глибоко закорінювалася і "робилася в нас своїм рідним" /4, с.35-36/. Прилучення до загальнолюдських цінностей і здобутків, що містить в собі цивілізація, є умовою збереження подальшого розвитку національної культури і духу даного народу /5, с.219/. Культурні запозичення, як правило, трансформуються відповідно до особливостей тієї національної культури, яка здійснює це запозичення.

Спираючись на ідеї німецьких романтиків, філософію історії Шеллінга і Гегеля, українська культурно-історична школа, до якої належали М.Максимович, В.Антонович, М.Костомаров, М.Грушевський та ін., виходила з того, що не може бути єдиної "общеруської" історії, як немає "общеруської народності". Кожний народ, зокрема український, має свою самобутню історію і культуру, він є носієм специфічного "духу", етнічної суспільної свідомості. Отже, ніякі культурні впливи і насильницькі культурні асиміляції не в змозі знівельовати або знищити цей "дух". Народ, як суб'єкт культурно-історичного процесу, продовжує себе в кожному новому поколінні, створює

і культурні традиції, в яких закріплюються і передаються особливості етносу, національної самосвідомості, способи життя-творення. Фундаментально і послідовно ці ідеї обгрунтовані в історіософії М.Грушевського. Як історик і культуролог він стояв на ґрунті позитивістської методології, спирався на теорії еволюції Канта, Спенсера, Вундта. Культурно-історичну спадкоємність поколінь він розумів як об'єктивну закономірність загального поступу, а культурне успадкування вважав способом дії людини, поколінь, всього народу як суб'єкта історії. Спираючись на методологію Гегеля, М.Грушевський дійшов висновку про тріадичний ритм соціокультурного успадкування і на цьому ґрунті зробив прогноз майбутнього соціокультурного розвитку української нації: "теза - стара княжа доба українського життя, антитеза - новіша, народна /козацька/, синтез - майбутнє українське відродження" //1/. Грушевському взагалі було притаманне розуміння української історії, як "одної тяглої і неперервної цілості", що йде від початків, або й з поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Драгоманов М. Вибране.- К., 1991.- С.22, 466.
2. І.Франко Повне зібр. творів: У 50 т.- Т.45.- С.245, 248, 257, 283, 284, 404, 420-421, 430, 438.
3. Там же.- Т.41.- С.476.
4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу.- К., 1991.- С.35-36, 239, 240.
5. Потебня А.А. Мисль и язык.- Харьков, 1913.- С.204, 219.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.- К., 1992, с.8.
7. Грушевський М. Історія України - Руси: В II т., 12 кн.- Т.1.- К., 1991.- С.20.

* Відомий культуролог О.Прицак звертає увагу на те, що М.Грушевський добре володів діалектичним методом німецької класичної філософії і використав його в своїй історіософії /Там же.- С.1 УП/.